

MAGYAR
PROTESTANS EGYHÁZI ÉS ISKOLAI
FIGYELMEZŐ.

HETEDIK ÉVFOLYAM.

II^{ik} füzet.

1876.

Február.

I.

A helvét reformált egyházak mostani alkotmánya.

A legközelebb mult év végén egy igen csinos zsebkönyv jelent meg a helvét református lelkészek számára Detloff C. bázeli kiadó könyvárúsnál ezen cím alatt: Taschenbuch für die schweizerischen reformirten Geistlichen. Jahr 1876. Herausgegeben unter der Leitung von Dr. Bernhard Riggenbach, Pfarrer von Arisdorf. Kis 8-adrét 190 lap,

Ezen zsebkönyv, a szokásos naptári részekén kívül, a részletes névtár mellett, közli a többek közt, a helvét reformált egyházak mostani alkotmányának főbb vonásait is. Szándékosan szólottam egyházakról, mert Helvétziának egységes reformált egyháza nem létezik; miként törvényhozás ugy kormányzás tekintetében is, semmi összekötő kapocs vagy közös hatóság nincs, hanem minden kánton teljesen önálló és a többiektől egészen független.

Nem szükség rajzolnom azon igenrég, folytonos és nemes egybeköttetést, amelyben magyar református őseink, a

testvér helvét egyházakkal és főiskolákkal huzamos időn keresztül állottak. De erre nem tekintve is, a helvét reformált egyházak mai alkotmánya oly rendkívül érdekes és tanulságos vonásokat tüntet fel, amelyeket ösmerni sőt közelebről figyelembe venni, épen nem felesleges dolog, különösen nekünk, akik oly igen szeretünk egyházszerkezeti kérdésekkel foglalkozni.

Nálunk, ahol gyakran találkoznak emberek, akik a félreértést, gyanusítást, leselkedést és más eféléket, mint valami nemes művészetet egész szenvedélylyel üzik, nem látszik merőben feleslegesnek azon megjegyzés, hogy a helvét reformált egyházak mai alkotmányát egyáltalában nem oly célból ösmertem, hogy azokból válaszszunk ki, vagy üssünk össze egyet s aztán ugordjunk belé rögtön. Oh épen nem! sőt részemről bizvást mondhatom, hogy a helvét ref. egyházak mai alkotmányában sok oly tűző szabadelvű pont van, amelyet ha mi mostanában által vennénk, valóságos megölő mérég lenne egyházunkra nézve.

De lássuk tehát már az említett egyházak alkotmányát, az egyes főbb kantonok betürendje szerint!

I. A argau kanton.

A mai egyházszerkezet 1866-ból veszi eredetét.

A legfőbb egyházi hatóság a zsinat, melyet az egyes gyülekezetek küldöttei alkotnak, még pedig úgy, hogy az 500 vagy kevesebb lélekből álló gyülekezet egy, az 501—2000 lélekig álló két követet küld, 2000-en felül pedig minden 1000 lélek után egy követ küldetik. — Tiszta egyházi ügyekben a zsinat teljes törvényhozási s intézkedési hatalommal bír, tehát nincs szüksége az állam-hatalom szentesítésére. Emellett körébe tartozik még az iskolákban vagy azokon kívül használandó vallási tankönyvek elfogadása vagy visszavetése, a válástanítói s lelkeszi kellekek megállapítása, a lelkeszek hivatalos működésére való felügyelés s célszerű eszközökről való gondoskodás a vallásosság s közerkölcsiség ébresztése és szi-

lárditása s a társadalmi bajok s nyomorok megszüntetése végett.

A mi értelmünk és gyakorlatunk szerénti esperesti vagy szuperintendensi hivatal, miként Helvétzia többi kántonában, úgy itt sem létezik; hanem van egy zsinati bizottság, mely hét tagból áll, kiket a zsinat választ saját kebeléből. Ez a bizottság gondoskodik a zsinat végzéseinek végrehajtásáról. Elnöke jelenleg világi férfi, alelnöke lelkész; a többi öt tag közt három lelkész van.

Az egyházközségi előljárók felügyelnek a gyülekezet vallásos és erkölesi életére, az isteni tisztelet külső dolgaira s az egyházi épületekre.

Az egyes gyülekezetek, a lelkész-választásra nézve teljes szabadsággal bírnak.

Az állam és egyház között mintegy öszveköttö képesül az egyházi tanács, mondhatnók főtanács szolgál, melynek hét tagja van, kik közül 4 világi és 3 lelkész, amazokat, akik közül van az egyházi tanács elnöke is, az állami főkormányshék nevezi ki, a lelkészeket szinte, de ezeket már a zsinat javallata folytán. Ezen egyházi tanács ügyel fel a theologiai stipendiátusokra, a lelkészjelöltek vizsgájára, a helyettes lelkészi állomások betöltésére és több efélékre.

Az egész kánton összes református lelkészi kara, a reformátzio előtti időkből fennmaradt módon, káptalannak, das Kapitel — neveztetik. Ennek rendeltetése, a lelkészek tudományos művelődését s pásztori szorgalmát és ügyességét ápolni és előmozdítani; a zsinathoz beadandó indítványok és tervek felett előlegesen tanácskozni; jogában áll, saját maga részéről is indítványt tenni a zsinaton s e végre önmön kebeléből követeket is küldhet oda.

II. Appenzel kánton.

A mostani szervezet 1874-ben állapittatott meg.

Az egyes gyülekezetek a lelkészek és egyházi előljárók választására és elbocsátására, azok teendőinek s fizetéseinek meghatározására nézve korlátlan szabadsággal bírnak.

A gyülekezeti elöljáróságnak, amelyet öt, az egyházközség által évenként szabadon választott tag alkot, tiszte, felügyelni a gyülekezet egyházi s vallás-erkölcsi élete, a lelkeszi teendők, lelkészválasztás, az egyházi vallásoktatás és a gazdasági viszonyok felett.

A lelkeszi hivatalnak az isteni tiszteleti rendtartásra, különösen a liturgiára s a vallásos taneszközökre nézve, a gyülekezeti elöljárósággal egyetértésben kell lennie.

Az egyházi vallásoktatás három fokozatu; nev.

1. Gyermekoktatása, amelyben a 14, 15 és 16-dik éves gyermekek tartoznak részt venni.

2. Konfirmátzióra előkészítő oktatás, olyanokra nézve akik életök 16-ik évét már betöltötték.

3. Konfirmátziói oktatás, amely az előkészítés után adatik s amazzal együtt egy év alatt legalább 80 órát vesz igénybe. — Említeni sem kell, hogy ezeken kívül, a 6—12 éves gyermekek számára, fenáll az elemi iskolai vallásoktatás.

A kántonbeli rendes lelkészek egyeteme, konvent-nek neveztetik, amely évenként kétszer gyül öszve tudományos theologiai és gyakorlati egyházi kérdések tárgyalása végett.

Kátoni egyházi hatóságok:

A zsinat, mely a gyülekezetek küldötteiből alakul, mégpedig úgy, hogy a 2000 lélekkel vagy annál kevesebbel biró gyülekezetek 2, a 2000—4000-ig 3, 4000—6000-ig 5, a több mint hatezer lélekkel biró gyülekezetekből pedig 7 követ küldetik. A zsinat, csak a tiszta egyházi ügyekben intézkedik, a vegyes ügyekben csupán véleményt ad s ő választja az egyházi tanács elnökét és tagjait is.

Az egyházi tanács, mely hét tagból áll, végrehajtja a zsinat végzéseit, a zsinathoz benyújtott tervek s indítványok felett véleményt ad; az egyház összes ügyeit vezeti, a lelkészjelölteket vizsgálja, felavatja s a gyülekezetek vallásos életéről jelentést tesz.

III. Bázelveidéki kánton.

Itten, közérvényü egyházszervezet voltaképen nem létezik. Az egyes gyülekezetek korlátlan szabadsággal bírnak liturgiára s más efelé nézve is. Az egyházi ügyek egy direktor vezetése alatt állanak, aki jelenleg egy kormányzéki tanácsos. A lelkészek itt is alkotnak konventet, de ennek végzeményei csak akkor érvényesek, ha azokat a kormány elfogadja. A gyülekezetek korlátlan választási szabadsággal bírnak. 1833-tól 1872-ig a lelkészek is minden 5-dik évben új választás alá esnek, de ennek most már csak akkor van helye, ha az egyházközségi tanács tagjainál háromszorta több választóképes egyháztag kívánja az új szavazást s ezt a lelkészi év vége előtt, legalább három hónappal előre bejelenti. A lelkészek mindnyájan tagjai azon polgári gyámintézetnek, amely az özvegyek és árvák segélyezése végett 124,000 frankkal rendelkezik.

IV. Bázelvevárosi kánton.

Ez, magának Bazel városának hat egyházközségéből áll.

A zsinat tagjai az egyházközségek által szabadon választatnak hat évre, mégpedig úgy, hogy minden 600 református lakosra egy követ esik. Hivatalból tagja a zsinatnak a városi négy fő lelkész és két kormánytanácsos. Elnöke jelenleg Dr. Burekhardt volt polgármester. A város nagy tanácsa minden zsinati végzés ellenében vétót használhat. Minden zsinati előterjesztés felett előlegesen az egyházi tanács tanakodik; ennek elnöke Dr. Stoelmayer antistes, első pap; tiz tagja között 4 lelkész és 3 tanár van jelenleg.

Az egyházközségi előljáróságot az illető gyülekezetek zsinati követei alkotják a lelkész elnöklete alatt s intézik az egyház külső dolgait, az alamizsna ügyét s alsóbb egyházi tisztviselők választását stb.

Itt is van káptalan, melyet a kánton összes lelkészei alkotnak s melynek rendeltetése az egyházi közügyek felett előlegesen tanácskozni, indítványokat előterjesztéseket tenni. stb. Elnöke hivatalból az antistes.

Az 1874-dik évig a bázelvárosi lelkészek is élethosszig választottak, az ezentul választandók azonban minden hatodik évben új választás alá esnek.

Megjegyzendő, hogy a bázelvárosi református lelkészi kar-
nak jelenleg 23 tagja van, s így, kerek számmal minden ezer lélekre esik egy lelkész.

V. Bern kánton.

A jelenlegi egyházszervezet 1874. január 18-dikán szentesített.

Az állam tökéletes hit és lelkiösmeret- szabadságot biztosít, ámde úgy, hogy ez, a polgári kötelességek teljesítése alól senkit fel nem ment. Az államhatóságoknak jogukban áll tényleg fellépni s orvosló intézkedéseket tenni minden oly egyházi rendeletek, intézmények stb. ellen, amelyek a nyilvános rendet, az állam s a polgárok jogait s a különböző felekezetek közötti békét megtámadják. — A temetkezési ügy egészen a községi rendőrség körébe tartozik. — A házasság, minden egyházi és felekezeti viszonyoktól merőben független.

Az egyes gyülekezetekben két hatóság van; nev.

Az egyházközségi gyűlés; ennek tagjai mind azon választóképes református polgárok, akik az egyházközségi tanács előtt nyilván és formasierént ki nem jelentették, hogy ők az egyházközséghez tartozni nem akarnak. Ezen gyűlés körébe tartozik: az egyházközségi tanács tagjainak, a zsinati követeknek s a lelkészeknek választása, ez utóbbi a kormány helybenhagyásának fentartása mellett; végre a gazdasági ügyekben való intézkedés;

Az egyházközségi tanács, melynek legalább 5, legfeljebb 13 tagja lehet, kiknek hivatala 2—4 évig tart; ezen tanács a gyülekezet felügyelő és kormányzó hatósága; ennek körébe tartozik az ifjuság vallásos oktatása, a gyülekezet közerkölcsisége és az isteni tisztelet feletti felügyelet is.

A lelkészi hivatalra csak olyanok választhatók, akiket a kántoni kormánysszék ilyeneknek nyilvánított, nev. akik életök 21-dik évét betöltötték, feddhetetlen jelleműek s a

lelkészi államvizsgát előlegesen kiállották. Más kántonokban már rendszeren szolgált lelkészekre nézve, a vizsga kivételesen elengedtetetik. Az elválasztott s a kormány által megerősített lelkészek is minden 6-dik évben új választás alá esnek s ezen határidő előtt csak törvényszéki ítélet folytán vagy kellő kárpótlás mellett bocsáttathatnak el. A megürült helyekre a kormány nyilvános pályázatot hirdet s ha vannak pályázók, azok közül történik a választás; ha pedig nincsenek, a gyülekezet keres és hív valakit.

A zsinat tagjait, lelkészek vagy világiak közül szabad tetszés szerént, a gyülekezetek választják s ezek e végre választó kerületekké vannak alakítva, oly formán hogy minden 3000 lélekre egy zsinati képviselő esik; ha valahol 1500-nál több lélekszám marad fen, mint töredék, ezt is egy képviselő választásának joga illeti.

A zsinat, szabadon választja saját kebeléből a zsinati tanácsot s ez a legfőbb kormányzó, felügyelő és végrehajtó egyházi hatóság. A zsinat jogköréhez tartozik az egyház mindenféle belügyeinek rendezése, olyformán azonban, hogy ha a zsinati végzés kihirdetése után hat hónap alatt, valamely gyülekezet veto-t jelent be az ellen, akkor az ily végzés semminek tartatik. Az egyházi külügyekben a zsinatnak indítványozási és előleges tanácskozási joga van.

Az államhozi viszonyt mutatja az, hogy az egyházi főhatóságok mindenféle végzéseit és rendeleteit állami jóváhagyás alá esnek, és hogy a lelkészeket készpénzfizetéssel az állam látja el.

VI. Glárus kánton.

Az egyházalkotmány 1846-ból veszi eredetét.

A zsinatot lelkészek és világi férfiak, meghatározott számarányban alkotják. Tagjai nev. a rendes lelkészek mind, sőt még a nyugalmazott s helyettes lelkészek s a lelkészjelöltek közül is azok a kik különlegesen meghivatnak; továbbá a gyülekezetek által hat évre választott 24 világi követ. A kis gyülekezetek egy, a nagyobbak két, a legnagyobbak három

követet küldenek. A zsinat, mely rendszerént minden második esztendőben gyül össze, nem valódi törvényhozó és intézkedő, hanem csupán véleményező s javasló hatóság, mert tisztán egyházi ügyekben az egyes gyülekezetek presbyteriumaitól, vegyes ügyekben pedig az államtanácstól függ elfogadni vagy visszautasítani a zsinat megállapodásait.

A főhatóság tehát, a zsinat által, saját kebeléből választott hét tagból álló egyházi bizottság. Ennek körébe esik az ügyeknek tanácskozássra előkészítése, a kormányzás, végrehajtás, lelkészjelöltek vizsgálja, a hivatalban lévő lelkészek s a vallástanítás ügye feletti felügyelet stb. Hogy ezen felügyelet minél sikeresebb legyen, az egyes gyülekezetek minden harmadik vagy negyedik évben hivatalosan meglátogattatnak. A látogató küldöttség, az egyházi bizottság által kinevezett egy lelkészi s egy világi tagból áll. Az előre megállapított részletes és kimerítő kérdő pontok előlegesen elküldetnek a gyülekezeti elöljárókhöz, majd személyesen mind ezek, mind az illető lelkészek kihallgattatnak a pontok felett. Ezen kérdőpontok leginkább az anyakönyvek vezetésére, a számadásokra, a vallásosságra, közerkölcsiségre, családi életre, vasárnap megülésére, szegények s nyomorultak ápolására s más efélékre vonatkoznak. A presbyterek a lelkész felől ennek távollétében s viszont a lelkész a presbyterek felől ezek távollétében kérdeztetnek ki. Ha a lelkész ellen panasz merül fel, ez közöltetik a vádlottal, hogy felelhessen. Im néhány vonás, amely nyilván mutatja a magyar ref. egyházzal való rokonságot!

Az egyházközségi tanácsok vagy presbyteriumok felügyelnek az isteni tisztelet külsejére, a vallásérköcsi életre, a szegény ügyre stb. A református kántoni tanácsnokok s városi polgármesterek és községi birák hivataluknál fogva tagjai a presbyteriumnak, elnök pedig, szintén hivatalból a lelkész. A tagok száma 6—25-ig váltakozik.

A gyülekezetben főhatóság az egyházi nagy gyűlés, melyet a gyülekezetnek szavazattal bíró összes tagjai alkotnak.

Ezek választják a presbytereket rendszerént három évre s e nagy gyűlés gyakorolja a zsinattal szemben a veto hatalmas jogát is. (Folytatása következik.)

Révész Imre.

II.

A vallás és morál egymáshoz viszonyáról.

„Was machte die antike Moral schliesslich kraftlos und die christliche lebenskräftig? Was anders als dass jene sich auf sich selbst zu stellen suchte, während diese ihre Lebenskraft aus ihrem Zusammenhange mit der Religion schöpfte? Die Moral von der Religion lösen, heisst daher den Gewinn den das Christenthum der Welt brachte, vernichten und die sittliche Zukunft der menschlichen Gesellschaft in Frage stellen!

Luthardt.

Az utolsó pár év lefolyása alatt, több cikk jelent meg a független morálról, a magyar egyházi lapok hasábjain. E felette érdekes, mondhatni minden kor és időhöz hozzá illő tárgyat, nem hagyták figyelmen kívül a mi prot. egyeteseink sem, amennyiben a múlt évi egyetemes gyűlésen, az egylet egyik hangadója, épen e fontos tárgyról értekezett.

A „Figyelmező“ IV-ik évi folyamának, (IV-ik füzetében is jelent meg „A független morálról“ egy kimerítőbb ismertetés, Balogh Ferencz hittanár lelkes tollából.

Mint valami különös tüneményt, nem hagyhatom itt megemlítés nélkül azt sem, hogy egy magyar ref. pap is irt e tárgyról az „Ev. prot. lap“ folyó évi 41 és 42-ik számaiban*); keserűen elpanaszolja, hogy ő bizony a prot. egylet múlt évi

*) Litkei Péter, ugylátszik, erősen meg van győződve, hogy a független morálról tett nyilatkozatával egyetért vele minden bölcsész. Ez édes és boldogító öntudatban ringatva magát mondja aztán, hogy ő bizony nem retirál, mert hála az égnek! nem egyedül van már t. i. a független morálról nézetével. Azt mondja, hogy vele van a philosophusok diszes és hosszú sora Thalestől Comteig, kik mindnyájan — **minden kivétel nélkül** — az általa kimondott elvnek apostolai voltak. Már hiszen, hogy mennyiben van vele Litkei ural a bölcsészek diszes sora, azt e cikkben ki fogom mutatni. Minden esetre nagy merészség kell hozzá, hogy valaki ily badar állítással a nyilvánosság terére lépjen.

egyetemes gyűlésén azon nézetével, hogy a vallástól teljesen független morál is van, egészen egyedül maradt. Mindenesetre a dolgot keresztyéni szempontból tekintve, felette örvendünk kell a felett, hogy cikkező oly keserűen csalatkozott e tekintetben, a különben másként hasonszörű és gondolkozásu modern nézetű egyletestársaiban. Szomorú jelenség bizony az, ha egy magyar ref. lelkész oly pogány módon gondolkozik a vallás és morál egymáshozí viszonyáról; mert, hogy keresztyénileg véve a kettő azonos s egyik a másikat elválhatlanul feltételezi és szükségli: azt még a legmodernebb gondolkozásu bölcsészek és theologok közzöl is, sokan beismerték és beismerik jelenleg is.

Nekem ugyan épenséggel nincs kedvem itt, az efféle pogány-nézetek cáfolgatásába bocsátkozni; jónak látom azonban mégis, egy pár sorban, a vallás és morál egymáshozí viszonyáról szólni, feltüntetvén, hacsak futólagosan is, a legjelesebb bölcsészek és theologoknak e tárgyra vonatkozó nézetét.

Független morál! régi de nagyon régi frázis már ez, és pedig olyan, mely felett a világtörténelem már halálos ítéletet mondott. Ez volt tehát jelszava az ó-kor bölcsészetének. Ily féle eszmékért lelkesült azon nép, mely romlott phantáziájában, nem átalotta az emberi szenvedélyeket és gyalázatos büntetteket saját isteneire is átruházni! De meg is lakolt keserűen érte. A nép, mely oly kevésre becsült ily két nemes és isteni eszmét: vallás és morál, már rég letűnt a történelem szinpadáról. A bünös és emberi gyarlóságokkal felruházott Istenek nem voltak elég képesek őket a végmegsemmisüléstől megmenteni. Romlott férges volt az egyén, a család; romlott s erkölcstelen általában véve az egész társadalom s az lett érdemlett és méltó sorsa, hogy tönkrejusson! Jaj is annak a társadalomnak! Jaj annak a népnek, amely morál és vallással oly könnyelműen bánik el; az lesz sorsa, az lesz rendeltése, ami az ó-kor ama nemesebb létre hivatott nemzeteinek!

Mit használt az, hogy ha egy Sokrates, Plátó és mások a vallás és morálról nemesebben gondolkoztak? Ez mind meg nem mentheté a görög népet az elenyészéstől! Mit ért az, hogy

a pythagoreusok egy tökéletesebb és tarthatóbb vallásos-erkölcsei élet megalapításán fáradoztak . . ? Semmit, de semmit! Hiába állították fel a négy kardinál erényt : a böleses-séget, igazságosságot, vitézséget és mérsékletet. . . mit értek mind ezek? hiányzott az alap, a focus : nem volt vallásos elem bennök! Mindkettő vallás és morál egészen távoleső vidékeken tévelyegtek, bolyongtak; anélkül, hogy egy mást feltaláltak s közösen ölelték volna!

Már e két egymással azonos elemet kellett volna az ó-világ nemesebb lelkeinek egymáshoz közelebb hozni. Meg is kísérelték ezt egyes jobb gondolkozásaik; de mindez már semmit sem ért; munkájuk sysiphusi erőködés volt a nagytömeg ellenében; hangjuk gyenge mint a messzetávoból csak is ottan-ottan füleinkhez eljutott hajnali harangszó. Senkisé hallgatott reájuk; vagy ha akadtak volna is egyesek, kik ezt tenni merészelték volna, ezeket is elsodorta a rohanó ár s egy oly tekintély bölcsészetének karjai között dobták oda magokat, mint Aristoteles!

Aristoteles! Aristoteles! ő adta meg tehát népe moraljának a halálosdöfést. Plátó még Ielkesen küzd az isteni eszmékért; Aristoteles tagadja azoknak reálitását. Az aristotelesi bölcsészet értelme szerint Isten semmi viszonyban nem áll hozzánk; így tehát nincs vele semmi közünk s ily Isten aztán a morális életre sem lehet semminemű befolyással. A morál gyökerei tehát nálla nem a vallásban fekszenek, nem onnan vesznek éltető tápot, erőt és nedvet. Azon erények: *ἀνδρεία, σωφροσύνη, ἀληθεία, εὐδαιμονία, δικαιοσύνη*, melyeket ő ethikájában felvett, mind szépen hangzanak; de hiányzik belőlök a vallásos zamat, mely azokat éltető erővel fűszerezné. Aristoteles moralja így az államban enyészett el, egészen polgári jellemet öltött magára. Ez az ő moraljának tiszta s hű képe. Ez véleményc általában az akkori görög bölcsészetnek. Nem új dolog ugyan már ez. Nem Aristoteles fedezte ezt fel legelőször. Így gondolkoztak sokan már jóval ő előtte; ő semmi egyebet nem tett, mint nyiltabban a világ piacára lépett azon eszmékkel, mely-lyel elődei félve vagy homályosan körüljártak. Így történt

meg aztán a végelszakadás görög földön vallás és moral között. Ez volt végeredménye a régi erkölcstelen és vallástalan világnak: vallástalan erkölcsiség és erkölcstelen vallásosság!

Igy vélekedtek tehát egyes nevesebb bölcsészek a vallás és moral egymáshozí viszonyáról a görög klasszikus földön. Meg is termette ez aztán méltó gyümölcsét. Az a nép, melynél: paederastia, házasságtörés, bujálkodás, kéjélvezet, erény gyanánt tüntek fel, elvette érdemlett jutalmát. Tönkre jutott.

Tévednénk azonban, ha azt állítanók hogy Hellász földjén nem lettek volna egyes nemesebb lelkek, kik az alapjában megmérgezett erkölcsös életet látva, annak javítására fel ne emelték volna intő szavaikat. Tették is ők ezt; csakhogy az ő vallás és morálróli fogalmuk oly basisokon kísérelte meg felépülni, melyek már magok is romlottak voltak s így tartós alapul nem szolgálhattak.

A pythagoreusok már egy biztosabb erkölcsvallásos élet megalapításán fáradoznak. ὁπαγορείς τρὸς τοῦ βίου. Ők tehát az első reformátorai egy erkölcsvallásos élet-rend életbeléptetésének.

Plutárc h*) ki népe vallásán rajongásig menő szeretettel csüggött, erősen sürgeti a morálnak a vallástóli teljes áthatottságát.

A kisázsiai Xenophanes hasonlóan egy boldogítóbb erkölcsvallásos világrendért ábrádozik reánk maradt néhány lelkes költeményeiben. Egyik fragmentumában felhívja az emberiséget, az igaz Istent, a kit ő majd θεός, majd pedig θεοί-jal fejez ki, szent és méltó szavakkal magasztalni, mértékletesnek lenni, az erényről írni, nem pedig az öregek mesés koráról beszélgetni (πλάσματα τῶν προτέρων). (Lásd: Grudriss der Geschichte der Phisophie des Alterthums. Dr. Friedrich Ueberweg, Berlin 1871. pag. 54.)

Az erény lelkes bajnoka Sokrates bölcsészeti rendszerc, — kiről Ciceró azt mondá, hogy a bölcsészetet az ég-

*) Meg kell őt különböztetnünk az áthenei Plutárchtól, Nestorius fiától.

ből a földre aláhívás így a városok és házakba bevezetve, kényszeríté, hogy az élet és erkölcsök felett vizsgálódást tartson — már biztosabb bevezetőül szolgál egy nemesebb moral rendszerhez.

Antisthenes az ember legfőbb célját nem csak erény, hanem a vallásban is helyezve egy boldogítóbb moralra utal. Az egy Istent szerinte nem lehet másként, mint erkölcsitisztelettel illetni. (F. Üeberweg's *Gesichte der Philosophie*, pag. 181; Cicero *de nat. deorum* 1, 13. 32: Antisthenes in eo libro qui physicus inscribitur, populares deos multos, naturalem unum esse (dicit.)

A lélek halhatatlanságát hirdető Plátónál már a morál tisztán vallásos jellemet vesz fel. Szerinte a földi életnek az isteni eszmék vallásos előképe után kell kifejlődni. A platonikusok egyik nemes gondolkozásu alakja Polemo (314—270.) erősen követeli, hogy az ember vallásosan és erkölcsösen éljen s ember társai iránt jogosan cselekedjék.

Ily előzmények után léptek fel a stoikusok, kik életfeladatuknak tekinték, a morált, a vallásban keresni fel s így a kettőt együtt tökéletesíteni. E bölcsészeti iskoláé az érdem, hogy a vallást a morálhoz közelebb hozni törekedett. Ebben fekszik már a stoikusok főereje. A római birodalom is örömmel ölelte fel a stoikusi nézeteket. Cicero volt különösen az, ki nagy előszerezettel viseltetett a stoikusi morálbölcsészet iránt s igyekezett azt római földre is átplántálni. A mit a stoikusok *δικαιοσύνη* (egy bizonyos tulajdon)-nak neveznek, — annak Cicero *recta ratio* elnevezést ad. Ennek elnyerésére kell már mindenkinek törekedni.

Ez azonban még mindig csak kezdetleges állapot. Még mindig hiányzik a kellő alap, a tápláló forrás, honnan a morál éltető erejét nyerhetné. Az ezen iskolához esatlakozott Seneca igyekezett is a stoikusi moralnak egy tarthatóbb állást biztosítani, vagyis azt a vallással szoros összeköttetésbe hozni. Tehát a vallás és morál, melyek a görög földön egymással ki nem békülhettek, a római földön találták ismét fel egymást. Ez azonban itt is még mindig csak homályos, bizonytalan

idestova ingadozás. A személyes és egy igaz Isten tiszta ismerete még e népnél is hiányzott. A világ és a természet vak törvényei voltak a fők s így a hit dolgában is irányadók. A pogány római bölesészet is Istent a világgal azonósítá s így saját világát istenité!

Ily körülmények közt általános volt a szükség érzete, egy nemesebb, egy erkölcsibb és tisztán vallásos kor és élet után. Minél közelebb jött az Izráelnek egykor kinyilatkoztatott idő, annál nagyobb volt a szükség, hogy a bomladozásnak indult egyetemes társadalom, biztos alapokon újjá szerveztesék. A kijelentett idő nem sokára el is érkezett; a midőn az egész világot újjá alakító személy a názáreti Jézus személyében megjelent. Itt aztán már a vallás és morál valódi korszákába lépünk át, melyek ettől fogva testvéreiesen kísérik egymást s nemesítik az emberi társadalmat. A keresztyénség már nem ismer független morált. Nem! ez csak egy morálnak hódol meg, amely aztán a legszebb és legfelségesebb t. i. a jézusi morálnak!

Mielőtt azonban ennek előadásába bebocsátkoznánk, fordítsuk előbb figyelmünket a római bölesészek e tárgyóli nézetéhez; előadván, hacsak röviden is, egy két jelesebb férfinnak a vallás és morál egymázhozi viszonyáróli nézetét.

A római bölesészek közt Markus Tullius Ciceró volt az első, ki a Lukrétiust szép költeményekben dicsőített rómaiaknak a stoikus morálbölesészetet magasztalni törekedett. Azonban Ciceró úgy a vallás mint a morálról, csak is homályos sejtellemmel, nem pedig határozott fogalommal dicselkedhetett.

Az ünnevelt stoikus morálbölesészek, Epiktet és Márk Auréli, mindent elkövetnek, hogy a vallás és morál egymázhozi viszonyáról tisztább fogalmat adhassanak; de mindez úgy történt, mintha csak előre sejtették volna, hogy mindaz amiért küzdöttek, gyökeres átalakulásnak néz elébe s maga pedig az iskola, amelyben tanítottak, már végmegsemmisüléséhez közelget.

Evvel összefüggésben jónak látom itt egy pár szóban, az ó-szövetségnek a vallás és morál egymásröli viszonyára vonatkozó nézetét érinteni.

Hogy az ó-szövetség vallást és morált egymással szorosán összeköt, világosan látható az a dekalógból, mely valóban úgy tekinthető, mint a legtisztább kifejezése a vallás és morál egymáshozí viszonyának, amely a keresztyénség megvalósulásáig, valamely népnél valaha csak létezhetett volna. Méltán nevezé L u t h a r d nagynevü lipesei hittanár, a dekalogot a morál legrövidebb, de legmagvasabb kompendiumának*) Az erkölesiség, a mely a tizparancsolatban tölünk követeltetik, az Istennek az emberhezí és viszont az embernek az Istenhezí szeretetére van visszavezetve; úgy tekinti ezt az Ur mint két főparancsolatot s így oszhatjuk mi aztán a törvényt két táblára, amiböl már nyíltan ki fog tűnni a vallás és morál azonossága.

A zsidó-alexándriai bölesész Philó a stoikusi moral nézethez esatlakozik.

A XI-ik században élt B a j h a (v. Bahijja) ben J o s e p h, ki több erkölesi tartalmu jeles irat szerzője, a „Sziv kötelességéről“**) irt munkájában nagyobb sujt fektet a vallással öszhangzó morálra, mint magára a legálításra. E könyv teljes rendszerét adja a héber nép moráljának.

Mózes Maimonides ethikájában, mely németül is megjelent***) szinte azon nézetben van, hogy a hitnek befolyással kell lenni az ember moralis életére.

Már e néhány sorból is világosan kitetszik, hogy mennyire kimagaslik a héber nép vallás és morálrólí fogalma, az ó világ minden más nemzetei felett. Azonban még ez sem mondható egészen tökéletesnek. A héber morál még mindig partikularis; ez kiválólag csak is egy népet nemesített s emelt fel minden más ókori nemzetek között. Oly vallásra, oly morálra volt tehát szükség, melyek aztán együttesen nem csak

*) Apologie des Christenthums. Dritter Theil. Leipszig, 1867. pag. 17.

**) M. F. Stern, die Herzenspflichten von B. b. I., Wien, 1856.

***) Die Ethik des Maimonides, von Simon Falkenheim. Königsberg 1832.

nép vagy népeket, hanem az egész világot áthatva, nemesebb, tisztább s öntudatosabb erkölcsi életet teremthessenek. Ily fel-séges vallás, ily nagyban boldogító moral volt már aztán az, amely a keresztyénség korával megvalósulást nyert. E cikk hátralevő részében ezt tárgyaljuk már, ha csak futólagosan is.

Ki fogná már azt tagadni, hogy a keresztyénség vallásos tényei, a moral megnevesítésére is boldogító és nemesítő be-folyással voltak? A bűn általános érzetének s a Krisztus által történt megváltásnak magasztos tudata, ösztönt adott a meg-njult világnak, hogy Jézust mint az erkölcsiség legdicsőbb példányképét, mindenben hiven kövesse. Az alexandriai böl-cészlet igyekezett már keresztül törni azon szűkkörű és önző korlátokon, melyek a nemzeteket egymástól elválasztva, meg-akadályozták az együttélést és erkölcsi nemesítést; azon-ban azokat véglegesen eltávolítani, csak is a keresztyénségnek sikerült. Az evangélium most már a szegényeknek is hirdette-tik; az elnyomottak és szenvedőknek egy mennyei birodalom-bani részvét ígértetik; az Istenről mint világteremtőnek és a szeretetnek atyjáról, világos és nyilvánvaló tudatot nyer a megújult emberiség a názárethi Jézus Krisztus által. Most már csak is egy nép, egy vallás, egy moral. Így halad az új világ előre a tökéletesedés útján!

Új alakot öltött minden magára. Megváltozott a vallás; nemesedtek az erkölcsök. A keresztyénség életbelépése után már szó sem lehet független morálról. A keresztyén mo-ral vallást nem nélkülözhet, mert különben meg-szűnnék keresztyéni lenni. A szeretet nagy el-vének Jézus általi kimondása által, meg is lett a keresztyén-ség morálja örökre határozva. Erről az erkölcsi nagy szere-tetről az ó világ még mit sem tudott. Az óvilág tudott igen is törvényt adni; de nem tudá a szívet nemesíteni! Ki ne ismerné ama nagy és mély jelentőségű jézusi szavakat; „Új törvényt adok én nektek; úgy szeressétek egymást, mint én szerettelek tite-

ket“ (János XII. 64.) Ime itt e néhány szép szóban benne foglaltatik az egész keresztyén moral alapja. Krisztus ülteté a szeretetnek eme szent szikráját az emberi szivbe. E szeretet már az, amely jóltevő s melegítő erejével az egész világot áthatva, annak dicsőbb alakot adott. A szeretet ily nemü kinyilatkoztatásában adá tudtul Isten a bűnös világnak végetlen atyai kegyelmét.

Vallás és morál, mindkettő Istenhez vezetnek benűnket. „Isten ép úgy kimutatá megdicsőítő hatalmát a vallás és erkölcsben, mint magában a teremtésben“ mondja Wuttke*) volt hálai jeles hittanár egyik művében; a vallásban nevezetesen az emberért és emberben, a morálban pedig az ember által; a morális ember, ki Isten akaratját betölti a világért és világban, — az isteni teremtés céljának megfelelőleg jár el s így az emberi lény szabad morális cselekménye, lényegében véve nem egyéb, mint az isteni akaratnak a teremtés nagy munkájában folytatása“. A vallásos élet, per se morális is, és az erkölcsiség semmi más mint a vallásosságnak gyakorlati kifolyása. Vallás és erkölcsiség ennél fogva egymás kiegészítői. Az, aki a vallást kigunyolja, vagy pláne megveti; erkölestelen, az erkölestelen ember pedig vallástalan is, mivel Isten akaratja ellen cselekszik, ki csak a tiszta szivűeket és igazságban járókat szereti! „A vallásos élet“ folytatja tovább Wuttke „mondhatni centripetal, a morális élet pedig a központból eredve centrifugál, az első a szellemi életben megfelel a test idegei működésének; az utolsó pedig hasonlít inkább az erekhez, melyek az éltető vért a tüdőből nyerve, a sziven keresztül, az egész testben jóltevőleg elárasztják; a honnan aztán a legtávolabb ágazatokon át az

*) Christian Ethics. By Dr. Adolf Wuttke. Translated by John P. Lacroix. Vol. II, pag. 19. Én az angol fordításból idéztem. A mű eredeti nyelven Berlinben Wiegand könyvkiadónál 1864—5. következő címmel jelent meg: Christliche Sittenlehre.

Melegen ajánlom e művet mindazok figyelmébe, kik a vallás és morál egymáshoz viszonyáról bővebben is olvasni ohajtának. Oly nemes, meleg és mélyen vallásos hangon van e könyv írva, hogy én alig ismerek a kérdéses tárgyra vonatkozólag ennél kitűnőbb művet.

idegek ismét visszavezetik azt a centrumhoz. A növény, miután kibontakozott az embryoból, fel s alá nő és pedig ugyanazon időben és erővel; ha nem elég erős gyökeret vert: elszárad; ha nem nőhet egyenesen fel: elsatnyul; a gyökerek szétágazása hasonló a valláshoz, az ágak kifejlődése és a gyümölcs, megfelel az erkölcsiségnek. Az ember élete további kifejlődésében tehát e két phazis tökéletes és állandólag össze vannak forradva s így együttesen teszik az ember szellemi életét.

Mi tehát csak is annyiban lehetünk valódi vallásosak, amennyiben elismerjük, hogy Isten feltétlen irányadója létünknek és morális életünknek; erkölcsösek pedig akkor, ha elismerjük, hogy cselekedeteinkben Isten a morális irányadó. A vallásban Isten érettünk cselekszik; az erkölcsiségben pedig mi teljesítjük Isten akaratját. Méltán mondhatjuk tehát, hogy Istennek a vallásban és erkölcsiségbeni dicsőítése, a legnemesebb és legmagasztosabb imádás!

E bevezető beszéd után vegyük fel már most a keresztyén bölcsészek és theológoknak ide vonatkozó nézetét s áthaladva az egész középkoron, hozzuk le azt röviden jelenkorunkig.

Minutius Felix szerint az igazi moral csak is valláson alapulhat, amely aztán célját az örökéletben bírja.

A bölcsészeti nevelést nyert Justin Martyr, a keresztyén vallás védelmezésében emphazissal kiemeli annak magasztos morálját, még az ó-szövetség morálja ellenében is sürgeti annak a vallás általi teljes áthatottságát.

Alexandriai Kelemen a pogányokhoz intézett intő-beszédében (λόγος προτροπικός "Ελληνας, Cohortatio), még bővebben szól a keresztyén morál magasztos voltáról, kimutatván annak sokszoros előnyét a pogányokéi felett. Paedagogusában és a *στωματεις*-ben (eredetileg 8 könyvben írva), a keresztyénhitet és morális tudatot valóságos bölcsészeti képességgel tárgyalja. Az isteni Logos, aki kinyilatkoztatja magát csaknem minden nemesebb pogány bölcsész irataiban, aztán pedig

nagyobb mérvben az ószövetségben, egész tiszta valóságában látható már az újtestamentomban, mint morális tudatunknak tiszta forrása.

Origines és Tertullian iratai hasonlóan gazdagok keresztyén erkölcsi gondolatokban.

Chrysostom, a morális szeretet és vallásos komolyság nagy embere, homiliáiban mindenütt mélyértelmű, avangyeli-umilag vallásos morál eszmékre találhatunk. Az Isten szeretete nézete szerint, a kezdete és lényege minden igazi erkölcsiségnek.

A nem kevésbé komoly mint mélybelátású Augusztin, méginkább meghatározza a vallás és morál egymáshozí viszonyát, mint azt az előtte élt egyházi atyák tették: De doctria Christiana, De civitate dei, De moribus ecclesiae catholicae és De libero arbitrio című műveiben, a hit levén szerinte a morális cselekedetek fő essentiája. Valódi evangyéliomi szellem hatja át a legnagyobb részét az ő morálrólí nézetének mindenütt nem annyira a jó cselekedetek, mint inkább tiszta szívre utalva.

A doctores scholastici: Duns Scotus és Anselm, a realismus és moninalismus közt folytatott harcban, alig adják biztosabb meghatározását a vallás és morál egymáshozí viszonyának. Nem így azonban Aquinoi Tamás, kinek summa theologiae, prima et secunda secundae“ című műve, mely vallásos és morális ismeretről tanuskodik. Aquinoi Tamásnak a vallás és morálrólí nézete századokon át csaknem csalhatatlan tekintély gyanánt szerepelt és szerepel még ma is a r. kath. egyházban. Sőt azt is be kell vallanunk, hogy ethikai műve nem kevés befolyást gyakorolt a protestáns theologusok nézetére is, így p. o. a többek közt a Rótheére. Fellelesleges mondanom, hogy nála szó sem lehet független morálról.

A német mystikusok egyik kiváló embere Meister Eckhart, egyáltalában nincs megelégedve a sholastikus doktoroknak, különösen pedig a kissé rationalistikus színezetű Abelárdnak, a vallás és morálrólí adott nézeteivel. Eckhart

még mélyebben igyekszik a morál lényegében behatolni. Mindenekfelett az emberi szívet és lelket kezdi vizsgálni, kiaknázni, hogy az örökbecsü kincset ott feltalálhassa. A legfőbb érdeme e derék s kitünőleg vallásos, de a r. kath. egyháztól eretneknek kiáltott theolog-bölcsésznek épen a morál vidékén található fel. Ime néhány pont Eckhárt morál rendszeréből következőleg hangzik :

„Isten semmit sem szeret inkább mint a tiszta szívet, Ha Ő benne nem csak hinni, de Őt szeretni is akarjuk, szívünknek tisztának kell lenni. Erkölesileg cselekedni annyi mint lélekben Istentől ujjászületni. — Minden erény egyre vihető vissza és ez a szeretet. Ez a léleknek szépsége. Az igazi erkölcsiség nem csupán jócselekedetekben áll, hanem sokkal inkább hitben. Külső cselekmények mint böjtölés, vezeklés csekély vagy pedig épen semmi becsüek; ezek nem a boldogsághoz, hanem sokkal inkább attól elvezetnek bennünket. A valódi könyörgés, hit, vallás és az ezeknek megfelelő erkölcsi cselekedetek már azok, melyek tiszta szívre utalnak.“*)

A német mystikusokkal záródik be az egyházi atyák és sholaistikus theologok s bölcsészek kora. Átmelve már most a reformatió korszakába, látni fogjuk mindjárt kezdetben, hogy a reformatorok a vallás és morál egymáshozói viszonyát, inkább gyakorlatilag mint elméletileg határozták meg. Azt talán felesleges is mondanunk, hogy ismét új korszak nyílik fel úgy a vallás mint a morál terén. Új élet, új tan, új erkölcsök; ha nem is új, de tisztított, javított s az eredeti bibliai állapotra visszavinni szándékolt vallás már az, melylyel e korszak megnyílik. Ujítás! ez jelszava e szellemdúsabb kornak Ujítás hitben és erkölcsben egyaránt! e nagy és nemes feladatnak akar megfelelni a reformatió!!

Luther, ki Aristoteles morálját „pessima gratiae ini-

*) Deutsche Mystiker des XIV-ten Jahrhunderts, hrsg. von F. Pfeiffer. Leipzig, 1845. Bd. II. pag. 633. Eckhart morál rendszere megérdemlené, ha mi magyarok is bővebben megismerkednénk vele. Ha Neandert a szív theologussának szoktuk nevezni; úgy Eckhart mottója is lehet ama tertulliani jelszó: „pectus est quod theologum facit.“

mica"-nak nevezte, a vallás és morál egymáshozói viszonyáról műveiben épen nem nyilatkozik. Hasonlólag jár el a nagy genfi reformátor Kálvin. A prot. egyház azonban mindjárt határozott állást foglalt el e tekintetben s valamint dogmatika, az apostoli symbolum és regula fidei-ből; úgy nőtte ki magát a prot. egyház morálja, a dekalógból*.)

Melauchton, ki „Philosophiae moralis epitome“ című művében határozott megkülönböztetést tesz bölesészeti és keresztény morál közt, — teljesen elégedetlen az eddigi bölesészeti morál rendszerekkel; az aristotelesi morálba azonban nagyon is szerelmes s épen ezért a stoikusok morálrólí nézetével egyáltalában nincs megelégedve. Azt őszintén bevallom, én egyáltalában nem értem, hogy egy oly mélyen gondolkozó szellem, mint a Melauchtoné, hogy sympathizált annyira az aristotelesi morálrendszerrel: bár azt mindenesetre érdemül számíthatjuk be e nagy theolognak, hogy a morálnak inkább theologiai színezetet igyekezvén adni, ezáltal beismerte a vallás és morál egységét.

A természet-bölesészeti vizsgálódás megalapítója, az angol Lord Bacon Ferencz, szinte elkülöníthetlennék véli a vallást a moráltól. Bacon a morált „Novum Organum“ című világhírű philosophia munkájában az emberi szabadakarat kormányzójául tekinti: „ethica ad liberac voluntatis directionem servit.“

A Descartes bölesészetének egyik derék ellenzője a szelendűs francia mystikus bölesész, a janzenista Pascal**) az ő soha kinem alvó szerelmével vallás és morál iránt erősen bebizonyítja, mindkettőnek szorossan öszetartozását. Természetesen az ő morálja a jezsuitismusnak egyáltalában nem volt inyére.

A Leibnitz-Wolf féle iskolához számítható inkább eklektikus bölesész és költő Gellert, a morál felett tartott felolvasásaiban szorossan öszeköt vallást és morált egymással s nála vallástalan morálról szó sem lehet; pedig jegyezzük meg,

*) Real-Encyklopädie für prot. Theologie Kirche, hrsg. von Dr. Herzog IV. Bd. pag. 197.

**) Lásd Pascal idevonatkozó kitünő művét: Pensées sur la religion, deutsch von Friedrich Meerschmann. Halle 1865.

hogy ő oly iskolához tartozott, melynek követői a Spinóza pantheismusától egyáltalában nem idegenkedtek.*)

A XVIII-ik század egyik francia bölcse-sze Rousseau így nyilatkozik: „miért akarjuk mi könyveink tartalmának szép és tiszta morálját a bölcészeti előhaladásának betudni. Az a morál, amely az evangyeliomokból vétetett, előbb volt keresztyéni, mint bölcészeti.“ Pedig az a Rousseau aligha volt orthodox!

Kant, ki a morál és vallás egymáshoz viszonyát többször tárgyalja „Kritik der praktischen Vernunft“ és „Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft“ című jelesebb műveiben, egészen beismeri a keresztyén morál fel-séges voltát.

Fichte sem akar olyan morált, amely a hitnek örökre adieu-t mondjon. Szerinte: „vallásos tudat, erkölcsi tett nélk-ül, nem is képzelhető“****)

A Fichte által alapított bölcészeti iskolához tartozó Novalis szerint, a vallásban moralis alapra helyezkedni nem akarni, annyi mint a kettőnek egymással összeköttetését tökéletesen félreismerni s az emberiség erkölcsi és vallásos előhaladását alapjában véve megsemmisíteni.**)

A közvetítő teológia jelesebb képviselői, Schleiermacher, de Wete és Lücke, különbséget tesznek bölc-szeti morál (philosophia moralis) és theologiai morál (theologia moralis) közt, de csak is elméleti szempontból. Azt mondja nevezetesen Schleiermacher, hogy a bölcészeti morál, embernek általában az erkölcsiséghez viszonyát határozza meg; míg a keresztyén morál Krisztust mind minden erkölcsiség leg-tökéletesebb típusát állítja elénkbe, mely után minden igaz keresztyénnek törekedni kell, hogy Krisztushoz hasonló lehessen. Tehát Schleiermacher is elismeri a vallás és morál szoros összetartozását. A „Reden über die Religion“ című jeles művének minden soraiból világosan kitünik, hogy szerinte

*) Vorträge über die Moral des Christenthums, von Dr. Ernst Luthardt. Leipzig 1872. pag. 207.

***) J. G. Fichte, System der der Sittenlehre II. Bd. pag. 95.

****) Novalis's Schriften. III. Bd. pag. 194.

a tiszta erkölcsiség csak is valláson alapulhat. Különben hogy a Schleiermacheri iskola különbséget tesz bölcészeti és theologiai morál közt, az ok abban rejlik, mert náluk úgy látszik inkább az erkölcsileg mint keresztyénileg eselekvés a tulnyomó. Legalább ez Schleiermacher bölcészete etikájának hí kinyomata, ami nem is lehetett másként, miután e művében nagyon is lelkesülve ír Spinoza etikai rendszeréről. Nem így áll a dolog azonban Schleiermacher többi műveiben, mert azokban a morál mindenütt keresztyén szint ölt magára.

Nézetünk szerint, miután az erkölcsiség legtisztább forrása csak is a vallás lehet, keresztyéni értelembé véve nem tehetünk a morálban oly élés különbséget, mint ezt a schleiermacheri iskola egyes férfiai tévők. Hagenbach sem tesz e tekintetben semmi különbséget; nem különben a nagy ethikus bölcész és theolog Róthe sem, ki úgy vélekedik, hogy bölcészeti és theologiai morál már csak azért sem képezhetnek ellentétet, mert a keresztyén világ korlátain belől a bölcészeti morálnak, általában véve pedig magának a bölcészetnek **keresztyéninek** kell lenni.

Mily szépen nyilatkozik maga Göthe is a vallás és morál egymáshoz viszonyáról, (Westöstl. Divan) midőn azt mondja: „a keresztyén vallás érdeme már az, hogy isteni és erkölcsi missiójának megfelelve, az emberiséget azon nagy tévedésekből, melybe bebonyolodott, ismét kiszabadítá.“ Mindenesetre szép és nagy szavak ezek oly egyén ajkáról, akit egyesek könnyelműen, a keresztyén vallás ellenségeül szoktak feltüntetni. Hát Shakespearenek drámái, különösen pedig mélységes titku sonettei, nem hasonló szellemről tanuskodnak-e?

A hégel-schellingi iskola leghűbb tanítványa, Weisse sem választ el vallást és morált egymástól. Szerinte: „a valóságos ember, erkölcsi produktio tett nélkül, inkább állathoz mint emberhez volna hasonló.“*)

*) Weisse, Philosophische Dogmatik oder Philosophie des Christenthus. III. Bd. pag. 180.

A darwinista bölcész Jäger, a darwini elmélet s annak a vallás és morálhozi állása felett irt művében, következőleg nyilatkozik: „Morál vallás nélkül mint elméleti paradoxon jól nézhet ugyan ki, de gyakorlatban nem jó lenne őket egymástól eltávolítani. Ha gyermekeitek lesznek, kísértések meg csak nekik elmondani, hogy erényesek és erkölcsösek legyenek! Csak hamar meg fogtok arról győződni, hogy az ily féle beszédmód semmit sem használ. E helyett azonban beszéljétek nekik a mennyei szerető atyáról, a Jézusról, ki őket megajándékozta, és az angyalokról, kik felettök örködnek; csak akkor fogjátok igazán belátni, hogy a vallás az egyedüli eszköz, amely az embert emberré nevelni képes.“*) Ugyancsak ő, a darwinisták némelyikét, néhány szemeszterre, valamelyik universitásra szeretné elküldeni, hogy ott egy kis theológiát is tanuljanak. Ugyebár, csak furcsa egy ember lehet ez a Jäger ur?

A hégeli iskola egyik derék hive, a kitünő képzettségű dán püspök, Martensen is erősen védi a vallás és morál egységét midőn azt mondja: „az oly morál bölcészlet, mely a keresztyénséget ignorálja, ignorálja egyszersmind a valódi erkölcsiséget is sennélfogva magát használhatatlannak mutatja be. Ha azonban a morál, a keresztyénség tiszta eszméjétől át van hatva, ugy semmi esetre sem fog meg szünni az erkölcsileg vallásost egymással szorosán összefüzni.“**)

A hégeli iskolához tartozó, erősen modern nézetű bölcész Zeller, ki Straussról is egy dicső életirattal ajándékozott meg bennünket, elismeri a keresztyén vallás moráljának az ó világ morálja feletti elsőségét, midőn azt mondja, hogy: „az ó világ moráljának hibája épen abban áll, hogy erkölcsit és természetit egymással oktalanul összezavart és éppen ez oknál fogva buknia is kellett, hogy a keresztyénség moráljának helyet adjon.“***)

*) Jäger: Die darwinistische Theorie und ihre Stellung zur Moral und Religion.

***) Martensen: Grundriss des Systems der Moralphilosophie. Vorrede S. XII.

****) Zeller: Die Philosophie der Griechen. Tübingen 1844. 1. Bd. pag. 93.

Ugyancsak a hégeli iskola egyik hive, Frantz Konstantin, kitünő német publicista, a liberalismus elmélete ellen, mely úgy az államnak az egyháztól, mint a vallásnak a moráltól való elszakasztását feladatul kitűzte, erősen polemizálva, a következő helyes és találó megjegyzést teszi: „Mintha a vallásos és politikai férfi két egymástól teljesen különböző egyének volnának! Ha tehát az az ember aki a vallás légkörében él, ugyanazonos azzal, ki a nyilvános élet atmospherájában nözog: akkor már csak senki sem tagadhatja, hogy a vallás a nyilvános életre határozott befolyást gyakorol. Az tehát épen korunk legnagyobb tévedése, ha független morál után sóhajtozik. Hiszen rég bebizonyítá a történelem, hogy minden nemes erkölcsi eszmék, eredetileg csak a vallás által jöttek be a világba és soha sem spekuláció útján. De meg ki irt még valaha csak oly bölcsészeti művet is, melynek morális tartalmát és hatását csak a koránnal is össze lehetne hasonlítani?)*)

E néhány sorban kísértém meg a vallás és morál egymáshoz viszonyát röviden feltüntetni. Három korszakon át vezetém le az olvasót egészen napjainkig, hogy saját szemével láthassa és meggyőződjék, mennyiben állhat meg azon elhamarkodott modern állítás, hogy a bölcsészek egyetemlegesen független morált akarnak. Alig is van egy két valamire való keresztyén bölcsész, ki e mellett kardot rántott volna. Rég el is ítélte a független morált a világtörténelem. Ha azonban, felette anyagiás irányu korunkban, mégis akadnak egyesek, kik ez után óhajtoznak, semmi egyebet nem tesznek, mint az emberiséget századokon át ismét a régi sok Istenekkel, ékes pogány világba akarják visszarántani. Ám tegyék ezt; azt azonban ne feledjék el, hogy mi lett az ókor azon népéből, amely vallást és morált könnyelműleg fel sem vett, vagy pedig épen gunynyal illetett. Az emberiség évezredek története, hangosan kiáltó példákkal igazolja, hogy azon morál, amely magát dajkáló anyjától, a vallástól elszakítá, saját éltető alapját önkezekkel rombolta szét. Az ily siralmas állapotba jutott morál aztán,

*) Die Wiederherstellung Deutschlands. 1865. pag. 445.

amely a vezető és nemesítő társ nélkül annyira erőtlennek bizonyult be, ismét a vallás szelleméből kisérté meg, új erőt és életet merithetni. A morál e nemesebb irányvétele már a keresztyénség életbelépésével történt meg.

A keresztyén vallás embere előtt emélfogva vallás és morál sokkal szentebbek, mint sem hogy azokat egymástól könnyüszerral eltávolítsa. Mi tökéletesen meg vagyunk győződve, hogy ha egy erkölcsi világrend létezik, szükséges hogy a keresztyén vallás azt át is hassa, mert csak is ily feltétel alatt lehet annak nemesítéséről szó s csak is vallás-erkölcsi szempontból leszünk aztán képesek az ily értelemben nemesített világban nem csak előhaladni; de azt mint tökéletesedésünk küzdterét meg is ítélni. Erkölcsiség vallás nélkül nem egyéb lévén, mint nyegle önelbizakodás, amely magát Istent is könnyen nélkülözni tudja!

A keresztyén ember morális életének alapja csak is a vallás lehet; ezért kell, hogy a kettő együtt említettessék. A vallást és morált egymástól elválasztani, annyit tenne mint magát az ember egységét gyilkos kezekkel széttépni. Mit érne az oly vallás, amely erkölcsileg semmit sem nyújtana? Mit érne ismét és mi jelentősége lehetne az olyan morálnak, amely eredetét nem a vallás boldogító forrásából meritené? A keresztyénség legnagyobb szerü alap gondolata épen az, hogy a kettőt azonosítsa. Korunknak pedig az lesz életfeladata, hogy a kettőt együttesen tökéletesítse és fokónként nemesítse. Itt tehát visszaesni egyáltalában lehetetlenség. Itt csak is egy engedhető meg, és ez: előre az erkölcsiség legtökéletesebb példányképeinek, a názáreti Jézus Krisztának nyomdokain!

Edinburg, november hó. 1875.

Márk Ferencz.

Egyháztörténelmi tárcsa.

I.

II. Rákóczi György fejedelem, a Geleji Katona-féle kánonokat ünnepelesen megerősíti. Gyulafehérvár. Junius 8. 1649.

Georginus Rákóczi II. Dei gratia princeps Transylvaniae, Partium regni Hungariae Dominus, sicularum comes. Reverendissimi, Clarissimi, Ornatissimi Fideles nobis sincere dilecti, salutem et gratiam nostram! Jól emlékezhetik kegyelmetek arra, miképen az elmúlt esztendőben nem kevés munkák és abban való fáradságok által szedegedtettek vala egybe nemü némü ekklézsiai igazgatásra nézendő kánonok, melyekkel való élés, hogy jobb móddal lehetne és mind a külső azaz secularis status, mind pedig belső, ugymint az ekklézsiai ordó azokban való megegyezés által szép korrespondentziával alkalmaztathatnák magokat: mind Kolozsvárott, mind pedig itt Fehérvárott, egyező értelemből delegáltatnak vala azon kánonok censeálására mind erdélyi s mind magyarországi ugyan feles számu becsületes tudós emberek, hasonlóképen vallásunkon lévő becsületes uri és főrendek és az országnak elei közül is nem kevés számuak; mindezeknek pedig diskursusokban praesidealt maga idvezült fejedelem szerelmes atyánk, és noha maradtanak ugyan fent némely punktumok, kik felett ez mi nemzetünknek és hazánknek állapotjához képest nem lehetet ugyan, a két rend között való megegyezés, ha nem más jövődő időre kellett haladni: mindazonáltal amelyek derekasabbak, felesebbek és ez mostani időre szükségesebbek voltak, azok felett az egyházi rendekkel az delegátus külső főrendek is idvezült fejedelem édes atyánk konzensusából megegyeztenek vala (in quantum non derogant legibus ac praerogativis regnicolarum) restálván azon kánonoknak kimondása és az naponként való uzusra kibocsátása; de azonközben, Isten ő felsége bennünket megszorítván idvezült fejedelem édes atyánk halálával, ekkédiglen haladni kellett azon kánonoknak kibocsátásának, megbecsülhetetlen kárával az ekklézsianak. Mivel azért az Ur Isten, ingyenkegyelmességéből minket rendelt és állatott ez szegény hazának mind belső és külső rendeinek istenesen való gubernálására, az rendetlenségből mindedig következett s annál inkább ezután történhető alkalmatlanságoknak, az ellenkezőknek pedig kalunniálkodásokra való ok szolgáltatásoknak, praeveniálására, tovább ezen szent és istenes munkát haladéokban tartani nem szenvedhetjük.

In annakokáért de verbo ad verbum absque ulla diminutione vel auctione, valamint a fent megnevezett időkben beirattatott in comunem ecclesiarum usum, Kegyelmetek közzé kibocsátottuk, naponként pedig

kinyomtatásában munkálódtatni akarunk, intvén kegyelmesen kegyelme-
teket, illendő háládatossággal ágnóskálván idvezült Fejedelem édes
atyánknak s nekünk is és utánunk az szegény hazának mind külső belső
állapotinak őrállására rendeltetett becsületes személyeknek ez iránt
való szorgalmatos gondviselésünket és vigyázásunkat; alkalmaztassák
ugy magokat, hogy a szent és istenes, sok főtöréssel és fáradozással
végbenvitetett munkával való élés által, az Istennek neve dicsőíttessék és
az ekklezsiák épülhessenek, az ellenkező feleknek kalumniálkodásokra
való okszolgáltatás nem csak tolláltassék, sőt inkább azoknak ekklezsi-
áink ellen patvarkodó szájak és a szent egyesség és jórendtartások
által bédugattassék, és mind a mi fejedelmi gondviselésünk s utánunk
ez hazában vallásunkon lévő pátrónusoknak szivek, a kegyelme-
tek dologban való maga alkalmaztatása által, anyivalinkább a kegyelme-
tekre való vigyázásra s gondviselésre indittathassék. Ellenben pedig, noha
olyanokat lenni nem remélünk, mindazonáltal ha kik, absque ecclesi-
arum consensu propria solummodo auctoritate magokat opponálnák, a
közönséges rendelésnek nem obtemperálnának, aféle dolgokat hivalkodó
szemmel nem nézhetvén, mind fejedelmi havatalunk szerént való köteles-
ségünk konscientiánknak diktámenje, ez nemes országnak erős konstitu-
tziói aminémü utakat és módokat fognak előnkbe adni, talibus in
casibus azt fogjuk követni; nem prohibeáltatván mindazáltal senki által;
hogy maga skrupulussát, vagy a szentirással egyező értelmét s tetszését
filiali cum obsequio mind ezekből mind egyéb szükséges dolgokból espe-
restjének, püspökjének, pártikularis avagy az egész ekklezsiái gyüleke-
zetnek, annak ideje és módja szerént megjelenteni és Istennek szent lel-
kének vezérlése által való közönséges értelmét venni és követni szabado
ne légyen; sőt azt kívánván az közönséges igazság is, méltó hogy
eféle és mind Isten s mind az ekklezsiáknak épületére való dolgokban
mindenek szeretettel, contemptus, injuria és vindikálásra való affec-
tusok nélkül, mind in privato espercstjektől, püspökjőktől, gyülekezetek-
től meghallgattassanak, igazságos ítéletben és a szent írásnak mérő ser-
penyőjében megfontoltassanak s mind a közönséges gyülekezetekkel s
mind pedig velünk és utánunk lévő református keresztyén pátrónusok-
kal kommunikáltatván, egyező tetszést is vegyenek.

Ezt is hátra nem hagyván, hogy az időnek és állapotnak alkalma-
tosságok szerint ezen kánonokban vagy immutálni valamit, vagy addálni
vagy azokból adimálni ezután is nem dissentiálunk, in quantum legibus
regni obligaminique nostro non praejudicabunt; nemkülönben mindazon-
által, hanem mind külső belső rendeknek s nekünk is keresztyén feje-
delmi egyező tetszésink által és a feljebb megírt módok szerint.

Okkurrálván pedig némely punktomok, melyeket szükségeseknek
lenni itélünk, hogy jól megvizsgálás és consideratióban való vétel után,

ugyan mostan a kánonokhoz adplikáltassanak, intjük kegyelmesen, azt is ne mulassza el s nekünk is pedig quantocyus abbéli elmélkedéseket kommunikálja. Kivánván ezek után az Ur Isten kegyelmének elméjét és munkálkodását szent lelkének általa, vezérelje mindenekben nevének dicséretére! Eisdem de caetero gratiose propensi manentes. Datum in civitate nostra Alba Julia, d. 8. mensis junii, anno Domini. 1649.

L. S.

Reverendissimo, Clarissimo, Ornatissimo Stephano Gelei episcopo, senioribus ac universitati verbi divini ministrorum ecclesiarum orthodoxarum in Transylvania, pro nunc in generali synodo in civitate nostra Maros-Vásárhely constitutorum, fidelibus nostris, sincere dilectis.

A Sinay Miklós kéziratgyűjteményében lévő hiteles másolatról.

Közli Révész Imre:

2.

A dunapatajielöljárók kérik a pestvármegyei vicispán Földvári Jánost és a többi tisztviselőket, hogy békeltessék ki őket a református papokkal, akik nagyon megharagudtak reájok amiatt, hogy a predikatori szolgálatra gyenge öreg püspököt, nem akarják tovább papjukul tartani. Pathaj. 1657. május 26.

Köszönetünk, és magunk ajánlása után, kívánunk az Atya Istentől szent fiáért minden kívánsága szerént való jókat megadatni nagyságtoknak, uraságtoknak és ti kegyelmeteknek mind az egész becsületes nemes vármegyének etc.

Szükségesképen kelletik Nagyságtokat Uraságtokat, és ti Kegyelmeteket és mind az egész becsületes nemes vármegyét levelünk által megtalálnunk, az Nagyságtok, Uraságtok, mind egész becsületes, nemes vármegyének tanácsa nélkül mostani némely dologra nézendő dolgainkban felette igen szükölködünk. Miben vagyon dolgunk, avagy vagyon becsületünkre avagy nincs-e, némely részét tudására akarjuk adni a becsületes nemes vármegyének. Tanácskérdésünknek oka ez: Ezer ötszáz ötvenkét esztendőben a becsületes szent korona, elejökben gondviselő püspökjöknek választák Tholna várorosának prédikátorját ennek az egész alföldségnek akkorbéli prédikátorai kik voltanak s vagnak egyenlő akarattal ránk erősödének sok könyörgésekkel és maguk ajánlásával hogy hoznánk által Tholna városából az török gyomrából; mik ezen az dolgon városul nagy zendülésben voltunk mert minékünk igen-igen emberséges tudós emberséges prédikátorunk volt, az melytül az városnak siralmás szemmel kellett megválni; de annyi emberséges prédikátoroknak sok könyörgéseket, nem tudtuk elhallgatni, enged-

nünk kellett az ő kegyelmek kívánságának, akorbéli prédikátorunkat minden házanépével cselédjével együtt siralmas szemmel könyves orcával kellett szegényeket városunkból kibocsátani. Engedelmeskedtünk a szent koronának, által hoztuk ő kegyelmét egy esztendeig való gazdálkodásunkra, magunk embersége szerint ő kegyelmét két esztendeig tartottuk minden szó nélkül, minthogy ő kegyelme — öreg ember volt s ő kegyelmének tudománya felől semmit sem szólhatunk, csak hogy ő kegyelme, erejével nem érhetette fel az szolgálatot, nagy orcapirulásunkkal kellett tudósitanunk a szent koronát, hogy nem akarja az város ő kegyelmét tartani, mert erejével nem éri fel az szolgálatot. Ő kegyelmeknek egyenlő akarattal arra ment az ő kegyelmek tanácsa hogy még esztendeig tartsa el az város ő kegyelmét s az ifju predikátorok közül egyet ad ő kegyelmének segítségül melléje, az melyet szeretünk, megadta ő kegyelmek, sok fáradsággal kellett behoznunk s szillyenségben kellett szegényt tartanunk köztünk esztendeig püspök urunknak egészen meg kellett adnunk az ő kegyelme fizetését, a segítő prédikátornak a szent korona fizetett. Ő kegyelmének ujabban esztendeje kitelvén, minthogy két predikátor tartáshoz erőtlének voltunk, kértük az becsületes püspök urunkat, hagyja meg ő kegyelme köztünk az ifju predikátort. Minthogy ő kegyelme eszébe vévén hogy ki kell költözni közzülünk ő kegyelmének nem volt ő kegyelmének ahoz kedve, ugy vagyon tagadhatatlan dolog, ígért ő kegyelme predikátort, az kit Isten tudja, ha lett volna-e avagy nem. Az város ezen megáltalkodott, azt találta rajta: mit fáradsunk azért nagy költséggel messze földön, az ki helyünkben vagyon, azt az szent korona eligérte volt egy faluban, értte is jöttek volt. Az szegény predikátor szent koronához kötött hitinek megfelelt volna, el is ment volna a szent korona végzése szerint, de minthogy az város szeretete szolgálatját eleiben állott s nem bocsátotta el. Most immár előbbeni jó tettünkön felyül reánk fordították haragjokat az egész szent korona, kiváltképen az szegény predikátor urunkra, miképen kellessék megbékélnünk velek s mind magunknak s mind predikátorunknak, tanács kérdés Nagyságtoktul, Uraságtoktul és ti Kegyelmetektől s az egész nemes Vármegyétől; előbbi velünk való jótéteményünkért ha vagyon módjok ő kegyelmeknek reánk való és predikátor urunkra való haragjokban, avagy nincs; mert hogy arra nem mehettünk az kit ő kegyelmek akartanak volna, megvetöttek bennünket.

Isten tartsa Nagyságtokat, Uraságtokat és ti Kegyelmeteket kedves jó egészsésgben fejenként.

Datum ex Pathay 26. die may. 1657.

Pathai főbiró Márkus Imre mind az ő nömös esküdt tanácsaival szolgál szerez tettel Nagyságtoknak, Uraságtoknak és ti Kegyelmeteknek.

Külső cim : Adassék ez levelünk Császár urunk Ő Felsége vég-házában, nevezet szerint Szőcsény várában lakozó Nemes és Nemzetes Pest Pilis és Solt Vármegyének vice ispánjának nevezett szerint Földvári Jánosnak, nekünk jóakaró urunknak, ő Uraságának, több jó akaró urainkkal egyetemben.

A zöld viasz pecsétnek már csak helye látszik.

Eredetiből közli **Hatos Gusztáv.**

A tisztelt közli eredetiben küldé be hozzám ezen érdekes tartalmu levelet, amelyben azonban, az ezeröttszáz ötvenkettedik év, nyilván tévedésből áll ezerhatszáz ötvenkettő helyett. Tehát egy érdekes példa arra nézve, hogy még az eredeti okmányokban is lehetnek sajtóságos tévedések. Az illető öreg püspök nem más mint Patai vagy eredeti néven Kannási Sámuel, aki nyilván 1652-ben választott szuperintendenssé s előbb solti majd tolnai azután patai predikátorrá lett. Lásd : Polgár Mih. Egyházi almanak. 1836. 60. l.

Szerkesztő.

3.

Sinai Miklós választott superintendens levele Szőnyi Beniamin h.-m.-vásárhelyi lelkész és békési esperesthez melyben inti azt hogy ne a Hunyadi F. felhívására válaszszzanak a budai zsinatra követeket.

Tiszteletes Senior

Nagy jó Uram!

Mindenkor nagy megújulással vészem T. Senior Nagy Jó Uramnak hozzám bocsátott leveleit; ugy vettem a legközelebb jöttet is. Én várom mindennap az Ő Felsége ügyembe való végső végzését, a melynek hírét hallottam, de a mely még le nem jött. A synodusra, hogy deputátust válaszszon a Venerabilis békési tractus, az nem törvényes Superioritás által notificáltatott T. Senior Nagy Jó Uramnak: mert T. Hunyady Ferencz Uramat nem esmeri a Venerabilis békési Tractus Superintendensnek s a Felséges Consilium paracsolatja sem dirigáltatott ő kegyelméhez. Valamit azért e dologba fog cselekedni a Venerabilis tractus; ugy cselekedje, mint a ki én tőlem vészi az instructiot, és a deputatusokat is ad 8-um Septembris én hozzám inviálja. Mert különben láttattatnék a Venerabilis tractus a disponáló idegen Superioriort recognoscálni. Én ugy gondolom, hogy tagja lésszek vagy egy, vagy más név alatt annak a Synodusnak. Ha a confirmatio addig lejönné, ugy mint Superintendens, ha pedig az le nem jönne, ugy, mint egy régi Assessorra a Venerabilis debreceni Tractusnak, és így is ki fogem tanulni azokat a Mysteriumokat, a melyeket a politicus

Urak régóta forralnak s most szándékoznak kitálatni ellenünk. Többet most a postának sietése miatt nem írhatván, maradok álbátatos szérettel s tisztelettel

Tiszteletes Senior Nagy Jó Uramnak Debreczenben, die 30-dik Augusti. Anno 1791.

alázatos szolgája és az Urban szerető atyjafia
Sinaí Miklós s. mk.

A békésbáti egyházmegye levéltárából Közli: Rác Károly lelkész.

4.

Gróf Rhédey Lajos biharvármegyei főispáni helytartó igenbizalmas és tréfás magán levele Bod János bárándi lelkészhez, a Pécsy-féle viszály azon pontján amidőn a Pécsy bukása látszott bizonyosnak.

Kis Rhédei tusculanum, 11. Május. 1819.

Kedves Komám és örökös gyóntató szent atyám!

Mikor a légy veszendő félben vagyok, mérgesebben szokott csipni, és midőn az agyarkodó kant megtökösítenetik, minden rőffenése a csendes füleket hasogató diskántistai virnyikolás. Ilyen állapotban vagyok most, a debreceni, két fejű sast ábrázoló praesidiumnak világi tagja, s kérem Komám uramat aludjon csendesen, mert az ő fulánkja épen nem ártalmas; csupáncsak állhatatosság kívántatik a venerabilis clerus részéről a dicsősséges győzedelmi koszorunak megnyerésére. Én pedig, mind a vérig, mind a végig mellettek és érdettek, akármely esetben viaskodni meg nem szünök s tőlök semmi esetben, el nem pártolok, mert az igaz ügynek védekezésében munkásan részesülni legszentebb kötelességeim közzé számlálom. Amit eddig kellett tenni, megtettem; várjuk el csendesen a dolognak kifejtődését, majd megmutatják a környülállások, mit kellesen továbbá cselekednünk. Ezeket tehát Komám uram, nevemmel hirül adhatja azon **érdemes három férfiaknak**, akiket különösen tiszttelek, és a Pécsy sikertelen makhinációjára nézve szükségesnek tartom Virgilius ezen oktatásához alkalmaztatni magunkat: „Tu ne cede malis, sed contra audentior ito!” Dixi.

Mínthogy pedig az ember nem csak hitből él, hanem gazdagságbeli munkálkodmányok által is élősködik: ezt az oeconomica occupatiot terjesztem Kedves Komám uram színe eleibe:

A bárándi szekeresek fuvart sürgetvén nállam, azt ajánlottam nékiek, hogy Váradról egynehány nagy hordókat hozhatnak. Van pedig tiz olyan boros kulacs, melyek közül a legnagyobb 40, a kisebbek 24 csebres stb. stb. stb. . . . Vagyok mától fogva mindörökké

igaz jóakaró barátja
Rhédey.

Ezt is, miként már egy másik levelét gr. Rhédeinek (Figyelme. 1873. 465.) nyugalomra lépett lelkész Borsányi János ur szivességéből közlöm, aki azt, Földvári József némely rongált irataival együtt adá át nekem, Ez utóbbi levél azonban, több darabra szét volt szakgatva, hihetően már Földvári által, s én illesztgetém össze a darabokat, hogy a tartalom olvasható legyen. — A ma három férfiú, kik Pécsy ellen küzdöttek s kiknek hátamegett gr. Rhédei állott: Benedek Mihály szuperintendens, Földvári József debreceni lelkész és esperes s Budai Ezsiás tanár s gen. notárius. — Tudva van, hogy elvégre is Pécsy győzött. Benedek Mihály elhunyt a küzdelem derekán, Földvári állott mindvégig rendületlenül, de Buday, noha az ő legnagyobb üldözője Pécsy, leghübb védője pedig Benedek és Földvári volt, elpártolt Pécsyhez, egészen váratlanul. Maradt fen még a minden bizonynyal kitünő műveltségű és szellemdús gr. Rhédeynek egy igen jeles levele amelyben a Buday elpártolása s több papok féltékenysége felett mondja ki ítéletét. Valamikor ezt is közölni fogom. — Általában azon mozgalom, amelyről itt szó van, és amelyre vonatkozólag igen számos források maradtak fen, rendkívül érdekes s messzeható történelmi fontossággal bír. A magyar reformált egyház mai alkotmányának voltaképen ezen mozgalom adta meg az alapot, s ime mégis, mily keveset tudott és tud erről a mi egyházi irodalmunk!

.Eredeti Levelezések.

III.

Egyházügyi levelek Révész Imréhez.

Előbbi levelemben idézett egyh. kerületi végzés, több mint remény, hogy az egyes egyházmegyék részéről, a legkészségesebb támogatásban fog részesülni. Természetes kapcsolatban jó ezzel az államsegély kiosztásának épen mostanában közlött tervezete.

Ki kell mutatnunk egyházmegyénként: bány tisztességesen jövedelmező lelkészi állomás van s mennyi azokban egyeseken az egyházi adózás terhe stb. Hány van olyan, a hol tisztességesen nem élhet meg egy lelkész s melyet más közeli egyházzal társítani lehetne. Hány végre olyan, melyet vallási vagy nemzetiségi tekinteteből fenn kell tartanunk vagy a melynek elszórtan lakó hitrokoninkra kiterjesztő missiója van. Ezen saját lételünk s állapotunkról szerzett tudomás, felújítandja előttünk azon keresztyéni elv szent köteletségét, hogy a közterhet egyenlőkép hordozzuk s ha egyetemesen nem lehet, egyházkerületileg alapítsunk egy közpénztárt, melyből a szegényebb lelkészi s ha kell tanítói állomások állandóan segélyeztessenek vagy fentartassanak. Mert nem mondok

sokat, midőn a keresztyéni szeretet és méltányosság kötelmeivel nem tartom egyeztethetőnek azt, hogy az alföldön, például Kisujszálláson évenkénti egyházi vagy papi adóba a mint nevezik, egy felnőtt ember, házaspár, fél vagy egy véka búzát fizet, sovány vidéken pedig két vagy három vékát. — Az államsegély is legnagyobb részben mindenesetre a fentebb említett csekélyebb, de fentartani kellő lelkészi vagy tanítói állomások segélyezésére fordíthatnák.

Szegénységünk mellett is, mily szépen segíthetnénk bajunkon, közakarát és lelkesedéssel; mint tehetnők a szeretet által virágzóvá anyaszentegyházunkat, s az élő evangéliumi hit érdekelttségének tárgyává a legkisebb helyen a legszegényebb hitrokonok között is a vallásos élet virágzását.

Ideje, hogy immár felszerkenjünk! Ideje hogy midőn nem kell hitünk erejét a külellenség elleni önvédelemre fordítanunk: forduljunk sebeiinkhez, mossuk meg azokat szeretetünk könyeivel, csepegtessük rá áldozatkészségünk balzsamát, tartsuk meg azt a mi veszni indult; s míg nagy öröm lesz a mennyben, a multakhoz méltó folytatólagos nagy haszna lesz a magyar föld és hazának az evangéliumi protesztáns egyház újraébredésében.

A kik az oltár körül forgolódnak az oltárról élnek, midőn hangsúlyozzuk az apostoli szót, az élet követelését; kell hogy más felé is fordítsuk tekintetünket, s meg lássuk a mit az irás mond: ti ne csak kenyérrel éljete, hanem az istennek igéjével, ti ne csak az eledelért munkálkodjatok, a melyelvész, hanem azon eledelért is amely megmarad mindörökké!

Ez utasítás különösebben hozzánk lelkészekhez van intézve. A protestantismus által helyesen értelmezett egyetemes papság elve s kötelessége mellett is az egyházi élet emelkedésének egy nagy részben mi vagyunk tényezői hanyatlásának többé vagy kevésbé okozói.

Mint állunk mi magunk? Mi az ítélet rólunk kik hegyen épített város volnánk, kit mindenki meglát, dicsér tetszése szerint, kárhoztat indulata szerint.

Halljuk, hogy a só megizetlenült, s bírálat nélkül viszik az utczára és tapodják meg. Hangzik a panasz, hogy a mai lelkész nemzedék különösen az ifjuság nem bír elegendő képzettséggel s a lelkészi pályán megkivántató erkölcs, jellem s hitbuzgalommal. — Mondják; s fájdalom a vádat sokszor az élet is igazolja, hogy sok ifju, csak azért jó vagy jött a lelkészi pályára, mert ide kevesebb küzdéssel juthatott, s ha nem sok is holtig való biztos kenyere van. Tehát miért tanulna mikor nem kell több szigorlatot tennie s miért képezné magát tovább, még ha anyagilag tehetné is, hiszen nem a gyorsaké a futás, nem a bölcské a kenyér?

Fájdalom, hogy ilyeneket hallunk s ez még kevés azon vádakrahoz képest, melyeket a múlt évben Boross ur a protestáns lapban elsorolt s melyekre én mint közsérelmekre, ugyancsak a prot. lapban válaszoltam. — Azonban be kell ismernünk, hogy részben sokakra állanak a vádul felhozottak. Tehát ha ismerjük a bajt : segíteni azon kötelességünk. Az egyház kormányzó férfiai, mert hiszen mi még oly viszonyok közt élünk, hogy mindent püspökeink, espereseink végeznek -- tehát a vezetők, kiktől ha közbizalom folytán a tért elfoglalták, egész tisztelettel megvárjuk hogy észszel és buzgalommal működjenek ; míg a csekélyebb jövedelmű lelkészi állomások megélhetővé tétele s társaiknak a nyomoruságból kiemeléséért minden lehetőt elkövetnek : a leendő lelkészek vizsgálatánál járjanak el a legnagyobb szigorral. Ne engedjék növekedni azok számát, kik a lelkészi pályára sem hivatással, sem előlegesen is elég képzettséggel nem bírnak. — A szigor folytán, lehet, hogy pár évig ifju társakban szükség fog mutatkozni, s így sokunknak talán két ember kötelességét is kell végeznünk ; hanem, ha egyházi életünk jobb jövődjét ezáltal is a leghathatósabbban előmozdítjuk : legyen könnyű a teher, legyen önfeláldozó a lélek égi munkálkodásában.

Midőn a leendő lelkészekre nézve szigorral járunk el ; alkalmazzuk azt magunkra is, kiknek van reményünk hogy az Ur szöllőjében még egy ideig munkálkodhatunk. Bizony nekünk is több gondot, buzgalmat kell kifejtenuk, hogy az utánunk jövők előtt jó példák maradjunk. Azt kell mondanunk a mit az apostol mondott : nem hogy i m m á r elértem volna a célt. Különösen fordítsuk figyelmünket s munkásságunkat az iskolára, gyülekezeteink jövő nemzedékére. Igen az iskolára. Már csak elmondom mit érzék midőn a lelkészi díjak meghatározásának indítványozását magamban elhatároztam. Jól van, így szóliék, te több javadalmat, biztosb a kor szükségéhez mért javadalmazását kívánod lelkésztársaidnak s talán magadnak is, többet kívánsz, a gyülekezetektől, sok részt nagyobb áldozat készséget sürgetsz : de magad, hajlandó vagy e többet tenni mint a mit eddig tettél, a mivel hogy ugy szóljak tartoztál. Itt megálltam s elhatározám, hogy ámbár a lelkészi díj meghatározása illetőleg emelésének jótéteménye egyes egyházakban, csak a most szolgáló lelkész változása vagy halála esetében foganatosíthatatik, s így a most élők ezen intézkedéstől kenyerők nagyobbodását nem várhatják : mégis, részint, hogy benső szemrehányást ne érezzünk, részint hogy a vallásos élet emelésére kínálkozó alkalmat el ne hanyagoljuk : az eddiginél több gondot, buzgalmat kell szentelnünk az iskolára ; s magam midőn a lelkészi díjra vonatkozó indítványt egyházmegyei gyűlésünk elé terjesztém, már naponként részt vettem az iskolai vallástanításban, ezen önként vállalt új, eddig nem teljesített munka végzésében.

Noha a tanító társak, nem vették rossz néven hogy nekik a vallás-

tanításban segíték, de magam átláttam, hogy csakugyan a vallástanítást, sok tanító, iskolai működése koronájául tekinti; s én nem kívánhatván őket ezen örömmel teljesített munkától úgy szólván megfosztani, de nem is akarván hátrálni attól, a mit önbelátásom szerint kezdtem: az előbb személyesen tett vallástanítást oda módosítám, hogy kivéve a segédlelkesz osztályát hol csak olykor jelenek meg: hacsak valami rendkívüli körülmény vissza nem tart, jelen vagyok mindig a vallási órán, hallgatom a tanítót és tanítványt, aztán közben-közben, ha kell egy-egy nehezebb tételt megmagyarázok, kérdezkedem bizalmasan, s úgy tapasztalom, hogy míg a tanító, ezt örömmel veszi, mert az ő önérzetének sérelme nélkül segíték neki, teszem sikeresebbé az ő e tárgynali szorgalmát: addig, alkalmam van a gyermek szívéhez, felfogásához leereszkedve hozzá oly hangon szólni, mely neki a vallás és erkölcs elvont igazságait mint a lélek örök szentségeit ismerteti meg vele, nyomja lelkébe, némelyikébe talán csak időszerűleg, de némelyikébe kitörülhetlenül. — E kívül az iskolában gyakorta megjelenésem által, az egész tanítás menete, a tanító nevelői bánásmódja, buzgalma, a tanítványok szorgalma, visele előttem ismert lévén: a hol hiány mutatkozik annak javítására egész jó akaratomat értékesíthetem, s oly munkát teljesítek, mely az egyházi élet jövődjében kedves gyümölcsözésre nyújt kilátást.

Azzal zárom be ezen leveletem, hogy a mennyei kegyelem adjon nekünk erőt és segédelmet a vallásos élet újra ébresztésére, minél igazibb és lelkesültebb munkálkodásra.

Boldog új évét, Istentől minden áldást!

Felsőbánya December 14. 1875.

Czelder Márton.

Egyházi krónika.

Németország: A zsinati munkálatok megerősítése. — A protestáns egyület Hannoverben. — A heidelbergi theol. fakultás. Lelkészi fizetések. — Hans Sachs emlékezete. — Twesten halála.

Nagyon sok embert meglepett a német földön, hogy a porosz király, mult jannár 20-diki ünnepélyes kibocsátványában megerősíté a zsinati munkálatot, anélkül hogy az, előlegesen az állami törvényhozó testülethez beterjesztetett volna. Kimondja ugyan a király, hogy vannak a munkálatnak oly pontjai, amelyekre nézve a törvényhozó test közreműködése szükséges, s e részben a kellő előintézkedések már meg is tétettek; ám de a liberálok közül sokan nem ezt várták volna, hanem azt, hogy az egész munkálat, mindenestől beterjesztessék a képviselőház eleibe. Ez ügyben Virchow, a híres berlini bonctanár és országos képviselő, interpellálta is a minisztert s már-előre hadat izent az egész új rendszernek. Ha ez, a parlament előtt megbukik, Falk miniszter le fog lépni.

A hannoverai zsinat, amely a mult január 18-kán ismét összeült, egy oly nyilatkozatot küldött a protestáns egylet ügyében az egyházi kormányzókhoz, amelyben a nevezett egyletről, többek közt ez van mondva: A zsinat ezen egylet törekvéseiben, egyházunk alapjának szétrombolását célzó támadást lát, s az egyház bármely tagjainak ezen egyletben való részvéte — mint suttos és vésszes tévelygés felett, sajnálatát nyilvánítja. Különösen a lelkészi hivatallal egyáltalában nem tartja meg-egyeztethetőnek ezen egyletbe való belépést, amely a vallás alaptényeit nem tartja többé igazaknak. stb. A királyi egyházkormányzattól megvárja a zsinat, hogy amaz egylet támadásai ellen az egyházat meg tudja védeni.

A modern theologia fényes dicsőségének és nagy hatásának folyvást egyik legjellemezőbb bizonyítéka, a heidelbergi egyetem theologiai fakultásának páratlan népessége, amennyiben nevezetesen ott jelenleg van 6 professor és mindössze 8 azaz nyolcz tanuló. Ugy hiszik, hogy az év végére ez a szám is kevesbedni fog. Ne felejtjük, hogy a heidelbergi theolog tanulók számára tekintélyes állami stipendiumok vannak. A lelkészi fizetések sem valami csekélyek pedig Badenben. Legközelebb nevezetesen biztos kilátásban van hogy 7 évi szolgálati időig 1600 márk, a 10-dik évig 1800, a 15-dikig 2200, a 20-dikig 2600, a 25-dikig 3000 s azon felül 3400 márk legyen a fizetés szabad lakon, kerten és accidentiaikon kívül.

A nagy hírű német népköltőnek Hans Sachs-nak, az egyszerű jámbor csizmadia mesternek, aki ezelőtt épen 300 évvel 1576. január 20. hunyt el 82 éves korában Nürnbergben, e városban közelebb ércszobrot emeltek s a népköltő nevét, aki temérdek sok és kitünő műveivel rendkívüli szolgálatot tett mind általában a német irodalom, mind különösen a reformatio ügyének, hazájában kegyelettel emlegetik szerteszét. — Irt ő vallásos énekeket is. Az ő műve a többek közt:

Warum betrübst du dich mein Herz
Bekümmerst dich und trägest Schmerz
Nur um das zeitlich Gut.

Ezt a német protestánsok mai napig is több helyütt énekelik; lefordított ez magyarra is, már a reformatio korában:

Mire bánkódotl oh te én szívem,
Töröd magadat ilyen igen,
A világi jókért. stb.

Érdekes hogy Hans Sachs korában Nürnbergben lakott és pedig mint a reformatio hive, a magyar eredetű világhírű művész Dürer Albert, és hogy Dévai Biró Mátyás a nürnbergi reformatio s lelkész Veit Dietrichnél — Vitus Theodorus, mint kedves barátjánál, hónapokon keresztül tartózkodott.

Folyó évi január 8-kán hunyt el a berlini egyetem theologiai fakultásának legidősb tagja Twisten Aug. Detl. Chr. Született 1789. aug. 11. Glückstadtban; tanult Kielben s ott lett tanárrá 1814-ben, 1835-ben Schleiermacher helyére hivatott Berlinbe s ott a tanszéken szint úgy mint az irodalmi téren, főleg a dogmatika theologia mezején nagy hatással működött. Az irodalommal már darab idő óta felbágyott. Bizonyos fájdalom borult lelkére; mert meghiusulva látta ifjuságának azon szép reményét, hogy nemsokára az apostolok és reformatiorok keresztyénsége fogja mindenestől áthatni a német nemzetet. Megbágyása

szerint Arndt lelkész predikált koporsója felett, az általa kitűzött ezen igék alapján: „A töredezett nádszálat nem töri el és a füstölő gyertya-belet nem oltja ki.“

Helvétzia: Lang halála.

A moderneknek és reformereknek is nagy halottjuk van! A hazánkban is sokszor emlegetett Lang Henrik zürichi egyik lelkész s hírhedt reformvezér, aki még mult január 10-dikén Bazelenben, az aulában tartott vendégszónoklatot az apokalypsisről, azon hó 13-dikán, két napi szenvedés után, már halva volt. — Württembergben, Frommernben született, 1826. november 14-dikén. Kitünő tehetségű, széles olvasottságú, ügyes tollú, ékesen szóló, népszerű, vakmerő és kiméletlen „zsurnalista“ volt, mint a Kirchenfreund nevezi őt. Közlönye a most Reform nevet viselő s általa is szerkesztett Zeitsimmen volt. — Ő dlni és rombolni akart s valóban dult és rombolt is sokat, mert e tekintetben Helvétzia kedvezőbb mező volt mint Németország; építeni azonban, nem épített semmit. Az utolsó években, sok keserű napjai voltak neki is, egyfelől a Straus és Hartmann rendkívül gunyos ostromozásai, másfelől amiatt, mert látta, hogy az ő és társai romokkal telt nyomain, miként nyomulnak előre a szociál demokraták, és pedig nem úgy, hogy Langot vezérö-kül ösmerték és tisztelték volna, hanem úgy hogy egyenesen készen voltak már őt és társait is félrelökni az utból, a leggunyosabb variáziókkal ismételvén e jelszót: „Pfa ff ist Pfa ff.“ — Magyar modern barátom! mutato nomine de te fabula narratur!

Ausztria: A Gusztáv Adolf egylet segélyezése. — Koschut prágai ref lelkész ügye.

A Gusztáv-Adolfegylet ausztriai főága, a mult augusztusban tartá évi gyűlését Prágában, és pedig azon Salvatorféle templomban, amelyet a prágai protestánsok leginkább külföldi evang. segélyből, 1611—14-ig építettek, de amelyet már azon században kétszer foglaltak el erőszakkal a protentánsoktól; mignem végre 1864-ben 15,000 forintért csakugyan átadatott az a templom az ágostai hitvallásuaknak. Az ausztriai evang. egyházakon még folyvást 300,000 forintnyi adósságteher van. A protestáns iskolákra is rendkívüli nagy szükség mutatkozik, mert folyvást kétségtelen tény, hogy a dicsőséges községi iskolák, amelyekért miközöttünk oly sok protestáns hő sziv feldobogott, nem egyebek, mint valóságos római katolikus iskolák, amelyekben a protestáns szülék gyermekeinek is emberül megtanítják az Ave Mariát stb. Avégre hogy e helyzeten bizton és gyökeresen segítve legyen, az van szándékban, hogy 1881-ben, mint a türelmi parancs évszázados fordulatan, mintegy száz-ezerforintnyi tőkét adjon át a Gusztáv-Adolf egylet az osztrák protestánsoknak, hogy annak évi kamatai fordittassanak a szükségek fedezésére.

Koschut Benjamin prágai református lelkész már darab idő óta modern irányban működött. Az eredendő bünről, Krisztus fogantatásáról, a könyörgésről stb. a szymbolikus könyvekkel ellenkezőleg tanított és irt, sőt a heidelbergi kátét egyenesen elvetendőnek nyilvánította. Midőn mindezekért saját protestáns egyházi főhatósága által elítéltetett

s hivatalától felfüggesztetett, nem átalotta a római katolikus kultusz miniszter előtt mentegetni magát, és vádolgatni a heidelbergi kátét, mint amely pl. a miséről szóló pontban annyira sérti a római katolika egyházat! Mindez azonban, elvégre is semmit sem ért, mert a múlt évi december 8-dikán, az egyházi főtanács által véglegesen elítéltetett s kimondatott hogy hivatalát végképen elveszti, hacsak 14 nap alatt, az elébe terjesztett reverszálist alá nem írja. Ő az aláírást december 24-dikén csakugyan megtette s ez által nyilván és ünnepélyesen elösmerte és megbánva, hogy a heidelbergi káté szymbolikus értékét tagadta, a felekezeti alaptanok némelyikét megtámadta, az egyházi felsőség iránt engedetlen volt; jövőre nézve pedig ünnepélyesen felfogadja hogy a szentírás tantartalmát, az egyház szymbolikus könyveivel, nevezetesen a második helvét hitvallással s az 1563-dik évi kiadású heidelbergi katekhizmussal egyezőleg fogja hirdetni. Az ausztriai evang. egyházi főtanács tehát, noha fizetést egyenesen a római kath. szellemű államtól huz, mégis elmerte itélmi azt a modern lelkeszt, aki nem restellett saját felekezete ellen, a római kath. kormányhoz is folyamodni.

Rövid irodalmi szemle.

Monumenta comitialia Regni Transylvaniae. Erdélyi országgyűlési emlékek, történeti bevezetésekkel. A magyar tudományos akadémia történelmi bizottsága megbízásából szerkeszti Szilágyi Sándor rendes tag. Első kötet: 1540—1556. Budapest 1875. A m. t. akadémia könyvkiadó hivatala. Nagy 8-r. 16 + 598 lap.

Igen helyes gondolata s intézkedése volt az a magyar akadémianak melyszerént a hazai országgyűlési emlékek közzétételét elhatározta. A magyarországiakból Fraknói Vilmos derék történettudósunk szerkesztése alatt már 3 kötet jelent meg, 1526—1556-ig. Az erdélyiek szerkesztése másik kitünő történettudósunkra Szilágyi Sándorra bízott, aki, amint a címzett gyűjtemény elibe tett előbeszédéből látható, rendkívüli szorgalommal felkutatta, ügyes tapintattal összeszerkesztette, minden illető ponton kellően megvilágosította a nagyfontosságú feladat köréhez tartozó történelmi emlékeket s forrásokat. Mindkét vállalat számos kötetekre fog terjedni s szívünkben óhajtjuk, hogy az őszintén tisztelt szerkesztők, a nagy munkához mindvégig lankadatlan ifjúi erővel, szilárd egészséggel es folytonos jókedvvel birjanak. — Azt pedig mint köztudomású dolgot említeni is alig kell, hogy a hazai országgyűlések története az egyháztörténelemre s épen a reformáció történetére is most kisebb majd nagyobb vonatkozással igengyakran van, s így miként a magyar akadémia több más történelmi kiadványai, ugyaz épen emlegetettek is, nagyon megérdemlenék a magyar protestáns történettudósok kiváló figyelmét.

A német protestáns theologiai irodalom mezejéről, mint igen érdekes újdonságot említhetjük fel, hogy a Herzog-féle nagy theologiai encyclopaedia: Realencyclopädie für protestantische Theologie und Kirche, amely Hamburgban Bessernél 1854—1868-ig 22 nagy 8-adrét kötetben jelent

meg, nem sokára második javított kiadásban fog megjelenni. Lipcsében, a Hinrich-féle könyvkereskedésben, 5 ives füzetekben, nagy 8-adrétben. Az egész munka most már csak 15 kötetre vagy 150 füzetre számított. Egy füzet aláírási ára 1 márk. Az egész 7—8 év alatt fog teljesen megjelenni. Szekesztői Dr. Herzog és Dr. Plitt erlangeni egyetemi hittanárok.

Dr. Wiese. Verordnungen und Gesetze für die höheren Schulen in Preussen. Zweite, bis zum Jahre 1875. fortgeführte Ausgabe. Berlin. 1875. Wiegandt und Grieben. Nagy 8r. 406 és 389. lap. Ára 11 mark 50 pf.

A nagyérdemű szerző, a ki a porosz oktatásügyi miniszteriumnál huzamos időn keresztül egyik főfő hivatalnok volt, e gyűjteménnyel zárja be a porosz felsőbb iskolákról szóló monumentális műveinek sorát. Das höhere Schulwesen in Preussen, három nagy kötetre terjedő műve, 1864, 1869, 1874, melyet egyenes miniszteri megbízás következtében készített, a porosz felsőbb iskoláknak historiai és statisztikai rajzát adja. Ezek, a fent címzettel együtt, oly nagyszerű forrást képeznek, a melyekből a porosz felsőbb iskolák ügyét a lehető legalaposabban lehet tanulmányozni s vajha tanulmányoznák nálunk is minél többen, mert reánk magyar protestánsokra nézve, iskolaügyben, körülbelől a német protestáns iskolák nyújthatnák a leggazdagabb s legegészségesebb tanulságot.

Nagyszerű s a maga nemében páratlan vállalat a protestans paedagogika mezejéről e következő is: Encyclopaedie des gesamten Erziehungs und Unterrichtswesens, Bearbeitet von einer Anzahl Schulmänner und Gelehrten; herausgegeben von. Dr. K. A. Schmid, Rektor des Gymnasiums in Stuttgart. Gotha Besser. — Ebből 1859—1875-ig már 10 vastag kötet jelent meg nagy 8-adrétben, s ezzel a vállalat, mely betürendben veszi fel s terjedelmesen közli a tárgyakat, be volna fejezve. Ámde toldalék is jó hozzá s ennek kezdete is megjelent már, említett nagy alakban 288 lapon; ez az egész vállalatnak 100, 101 és 102-dik füzetét alkotja s csak egyedül Oroszország iskolaügyét tárgyalja, s itt még maga ezen dolgozat sincs befejezve. — Ennek a nagy Encyclopaediának alapján, egy kisebb is adatik ki 120 ivre terjedő két kötetben, ugyancsak Bessernél Gothában Paedagogisches Handbuch cím alatt. Egy 5 ives füzet ára 1 mark.